

УДК 378.011.3 (477.53) : 748.045

ЮЛІЯ МОХІРЄВА
(Полтава)

ВИВЧЕННЯ СИМВОЛІКИ ПОЛТАВСЬКОГО ХУДОЖНЬОГО РОЗПИСУ МАЙБУТНІМИ ВЧИТЕЛЯМИ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА

Досліджено процес вивчення символіки полтавського художнього розпису майбутніми вчителями. Представлено традиційні орнаментальні мотиви розпису: «безкінечник», «віночок», «вазон» та ін.

Ключові слова: світогляд, символіка, художній розпис.

У світлі інтеграційних процесів уходження України до європейського освітнього простору пріоритетними є модернізація художньої освіти, розвиток української національної культури, відродження традиційного мистецтва.

Серед важливих напрямів розвитку сучасної педагогічної науки є ґрунтовне дослідження особливостей професійної підготовки майбутніх учителів у контексті формування в них функціональної компетентності стосовно використання різних видів народного мистецтва. Поглиблене вивчення художнього розпису посилить якість підготовки молодих педагогів-митців, допоможе сформувати їх світогляд, естетичні смаки, підвищить педагогічну майстерність.

Декоративно-ужитковий компонент, зокрема художній розпис, традиційно входить до змісту навчальних предметів при підготовці майбутніх учителів образотворчого мистецтва. Методи використання народного мистецтва в педагогічному процесі вивчали Є. Антонович, М. Лещенко, В. Мельник, З. Резніченко, Т. Сасенко. Емпіричні знання про українські символи систематизували відомі дослідники О. Найден, О. Потебня, І. Пошивайло, Б. Рибаків, М. Селівачов, Т. Ткачук, В. Щербаківський та ін. Проте питанню вивчення символіки художнього розпису, зокрема полтавського розпису дерев'яних виробів, у змісті професійної підготовки майбутніх учителів образотворчого мистецтва уваги приділено недостатньо.

На потребі формування в освітньому процесі гуманістичного світогляду, тобто розвитку таких якостей свідомості й діяльності людини, що акумулюють у собі знання

та розуміння вищих духовних ідеалів, здатність керуватися ними на практиці, наголошувала професор О. Рудницька [6, с. 56]. Пізнанню світогляду українців присвятила своє дослідження В. Шахрай, яка звертає увагу на важливість використання надбань народного світогляду в сучасній виховній діяльності і виділяє важливі поняття, принципи, ідеали світогляду, а саме: 1) пошанування природи, відчуття органічної єдності з нею, прагнення зберегти її та захистити; 2) ставлення до землі як до святини; 3) любов до рідного краю, готовність відстоювати його волю та інтереси; 4) утвердження культу матері й дитини; 5) активна участь людини у боротьбі протилежних світових сил на боці добра; 6) оптимістичне, життєствердуюче сприйняття навколишнього світу, відсутність глобального песимізму та крайнього оптимізму; 7) спрямованість до світу краси, гармонії, досконалості, шляхетності; 8) культ роду, шанування родини, повага до старших; 9) емоційне, високопоетичне, одухотворене сприйняття навколишнього буття; 10) пріоритет „серця над головою” [9, с. 20].

Історик мистецтва І. Пошивайло зазначає, що з генетичних глибин свого ества український світогляд, а, відтак, і українське образотворче мислення є космологічним, світославним. У ньому багатогранно переплелися народні уявлення про часово-просторову модель світобудови, головні засади світоглядних орієнтацій українства в космосі, тобто в упорядкованій (на протигагу хаотичній) навколишності духовно-естетичні спрямування українців. У світосприйнятті українців предметом народного мистецтва – ремесла ототожнювали космологічні реалії, як, приміром, писанка – космічне РАЙ-ЦЕ – символізувало геном життя, небесну сферу, з якої постають зорі, планети; посудина – ототожнювала Сонце, сферичні космічні тіла, лоно Всесвіту; рушник уособлював криптограмні полотна космогонічних знань про структуру Всесвіту, символ Древа Життя – Світового Центру. Космосимволізм мистецького світогляду українців типологічно виявляється в етнопсихології творення, міфопоетичному статусі митця-майстра, символіці форм, орнаментаци й семіотичній функціональності творів народного мистецтва [4, с. 15].

Традиційному мистецтву українців притаманні особливо виражені символізм і метафорика, виплекані віковими світоглядними традиціями [4, с. 15]. М. Костомаров, торкаючись питань символіки, уважав символ образним виявом моральних ідей за допомогою предметів фізичної природи, наділених духовними властивостями, і додавав, що фізична природа через творчу ідею та божественну любов втілюється у „щонаймайстерніші форми” [8, с. 152–153].

На кафедрі образотворчого мистецтва ПДПУ імені В.Г. Короленка введено мистецьку технологію навчання основам полтавського художнього розпису дерев’яних виробів, видано навчально-методичний посібник „Цей мальований світ” [3]. Мистецька технологія складається з теоретичної і практичної частини. Значна увага приділяється вивченню символіки полтавського розпису. Студентам демонструються полтавські розписи XVIII-XX ст., різноманітні за стилем, які ввібрали всю красу нашої природи, у візрях переважає рослинний світ та наголошується, що в основі декоративних систем лежить релігійно-апоетропеїчний принцип, котрий „привів пізніше до розвою естетичного смаку в населення і незвичайно високо розвинув орнаментацийний хист у нашого народу” [10, с. 177].

Через руйнівну дію часу не збереглися найдавніші оздоблені дерев’яні вироби, та завдяки сталості традиційної культури до нашого століття дійшли мальовані та дерев’яні зразки орнаментів, основи яких очевидно закладалися в давнину. За технікою полтавські розписи мають сакральну й структурну схожість із малюванням на

глиняних виробів Трипілья. Порівнявши орнаментальні системи трипільської мальованої кераміки та розписів дерев'яних побутових виробів XVIII – поч. XX ст., можемо спостерігати багато спільного. По-перше, елементом, що густо трапляється на трипільських узорах є солярний знак – образотворче втілення „Сонця”. І найбільш розповсюдженим елементом „давніх” полтавських розписів було „яблуко” – червоний круг із різними варіантами внутрішнього заповнення. Пізніше уособленням Сонця в полтавських розписах поруч із „яблуком”, стала „квітка” та синтезований елемент „яблуко”-„квітка”. По-друге, одним із найуживаніших мотивів на полтавських дерев'яних мальованих виробів є „бігунці” та „бордюри”, подібні до трипільських спіралей, та полтавські „віночки” – переосмислені трипільські „сварги”.

Розглянемо полтавський мотив „бордюр”. У горизонтально-окресленій лінії смуги на певній відстані один від одного розташовані червоні круги з внутрішнім графічним заповненням – „яблука”. Між собою „яблука” з'єднані нахиленими смугами, що йдуть знизу догори направо, подібно до трипільських орнаментальних схем [5, с. 199], які, на думку Б. Рибаківа, символізували безперервний біг часу. Полтавські з'єднувальні елементи малювалися завжди червоним (не зеленим!) кольором, а посередині елемента ставилося маленьке „сонечко”, що підтверджує „небесне” походження цього елемента. Назвемо цей елемент, наприклад, „шляхом” – шляхом Сонця, який воно проходить від однієї сонячної фази до іншої, або ж буденним життєвим шляхом людини, яким вона живе від одного великого сонячного свята до іншого. Акцент у розташуванні з'єднувального елемента – на вивисненні, на розвитку (так само, як і на трипільських аналогах) [5, с. 199]. Одночасно з'єднувальний елемент символізував „вужа-охоронця”, як посланця водяної стихії, й був посередником між землею та небом. Можливо, саме цей елемент є графічним втіленням ідеї „священної” діагоналі (яка в традиційному побуті виявлялася в сталому розташуванні печі й покуття), співвідношення мікро- і макрокосмосу, священного домашнього вогнища та божественного Вогню. Простір між „яблуками” та „шляхом” у полтавських розписах заповнювався контрастними до основного зображення додатковими елементами – „листочками”, „рисками”, які підсилювали загальний рух композиції. По обидва боки від обмежуючих „бігунців” ліній на полтавських мальованих виробів позначали, подібно до трипільських, „гірлянди дугових ліній” [5, с. 196], що було втіленням образу води. Зверху мотиву – небесні води, знизу – підземні.

Тож, як бачимо, побудова та образна мова полтавських „бордюрів” і трипільських „спіралей” багато в чому подібні. Розглянемо ще один характерний полтавський мотив – „віночок”. Полтавські „віночки” продовжують сутність „бігунця”, а своєю побудовою надають певний порядок часу; вони є ідеограмою українського річного календаря. Розвиненим аграрним народам притаманне володіння чіткою інформацією про природні цикли. Український календар симетричний – 4 пори року, 4 найбільші сонячні свята. Рік на полтавських розписах уявлявся „колом”, складеним з 4 або 8 сонць, з'єднаних між собою „шляхом”. У центрі „віночка” – велике променисте „яблуко” або пишна „квітка”, або мотив „три квітки”. Навколо „віночка”, навхрест по діагоналі розташовано по три концентричні промені, а всього їх дванадцять.

Будова мотиву „віночок” напрочуд багатомірна. Вона символізує одночасно й існування за законами космосу, і символ родючості, безперервності хліборобського циклу й охороняюче „замкнене” коло, бо родючість треба захищати. Також це виважена, самодостатня естетична система.

„Зберігаючий спосіб життя предків, календар є небесним зразком земного порядку” [2, с. 612]. „Календар всюди священний” [2, с. 612], а тим більш, в українців як нації хліборобської. Цілорічно ми вшановуємо коло-календар. Семантика кола простежується у проявах матеріальної культури – у забудові житла, їжі, одязі, танцях, піснях,

оздобленні побутових і ритуальних предметів. Виникнення ідеограми українського календаря можемо віднести до епохи раннього землеробства. Подібні структури зустрічаємо на трипільській кераміці. Навколо центрального елемента укладено чотири основних круглих елемента, з'єднаних смугою-діагоналлю. „Сонце в трипільському спіральному орнаменті було лише ознакою неба, та не господарем світу” [5, с. 199]. У полтавських віночках сонце також є ознакою неба, а втіленням Бога, Абсолютного Розуму, Таємничого білого світу є центральний елемент, навколо якого укладено „віночок” (одне велике променисте „яблуко”, „квітка” або „триєдина квітка”). У трипільських „Сваргах” відчувається велика космічна енергія, відголоски „акту” світотворення, а українські мальовані „віночки” на дереві більш земні й спокійніші. Пластично і змістовно „віночок” – процес злиття людини з навколишнім світом, а ромб – акт утримання у природу з метою відтворення. У цих двох основних, на наш погляд, елементах української орнаментики – коло-сварга-віночок та перехрещений квадрат-ромб – зоряне засіяне поле, відображені засади продуктивного способу існування, ромб та коло рух стали першопочатком творення нескінченної варіативності орнаментики українців. Найвиразніше мотив „віночок” зафіксований на весільних скринях, на круглих та хрестоподібних тарілках.

Розглянемо хрестоподібну тарілку з 4 пелюстками. Форма тарілки підкреслена червоним бортиком. На декорованому полі – зображення тричастинного Світового дерева в оточенні „віночка” – вічного бігу світила. Трьох’ярусну, увінчану маленькими сонечками вертикальну побудову мають головні складові „вазону” – троянди. Колорит зображення – контрастний: на синьому тлі червоно-оранжеві яблука „віночка” та троянди „вазону”. Орнаментация тарілки та її функціональність – багатомірні. На Великдень на середину тарілки ставився високий круглий хліб, зверху запалювалася свічка. В пелюстки довкола хліба вкладалися яйця – писанки – зародки життя. Виходила об’ємна, „діюча” модель Всесвіту! Із поєднання двох стихій (Води і Вогню) утворювалося життя, символом його продуктивного способу був і є хліб. Хліб, можливо, „...саме божество!...” [1, с. 272].

Розглянемо ще один вид полтавських мальованих виробів – типову, як для „давніх” зразків, скриню (с. Великі Будища, друга половина XVIII ст.). Для зручності скористаємося методом розгортки. Чоло скрині має тричастинний поділ – велике центральне поле в обрамленні з боків двох невеликих. Велике декоративне поле прикрашає „вазон”, а два менших – „гілки”-„бігунці”. На вікові та причілках скрині розташовані „віночки”. „Віночки” мають таку структуру: навколо променистого центрального укладено вісім менших, подібних між собою, „яблук”, з’єднаних „шляхом”. Тло скрині має синій колір, а елементи декору – червоно-оранжеві, жовті та білі.

Без сумніву, перед нами універсальна модель Світу, але саме українська концепція побудови організованого космосу. Переважаючі елементи орнаменту – „яблука”. Коло, червоний круг – знак Сонця, тож перед нами у вигляді „вазону” з антропоморфними рисами жінки-прародительки – сонячне дерево, дерево Світла, дерево Світу. Крім образу „Світового дерева”, вазон на скрині є втіленням Дерева роду, Дерева молоді сім’ї, яка утворюється з поєднання „гілок” двох родин. У вигляді скрині – тривимірної структури, – де світова вісь – дерево-вазон, а навколо щоденно і цілорічно рухається світило, зберігались і дійшли до нас давні уявлення українців про світоустрій. Сокровенні скарби народу – духовні та матеріальні було довірено охороняти жінці-матері – прародительки, недарма скриня переходила від бабусі до онучки як посаг. При виготовленні скрині роль будівничого відводилася чоловікові, він виконував роботу з дерева, а процесом зовнішньої орнаментации скрині (як і інших побутових виробів) займалася, за традицією, жінка, яка дбала про її наповнення. На прикладі орнаментики скрині ми можемо простежити загальні історичні етапи в розвитку на-

шого етносу. Основи декорування закладалися в часи формування рільничої культури. З видозміною знань людей про світоустрій видозмінювалися та ускладнювалися орнаментальні системи, але вихідні засади лишалися незмінними.

Під час лекцій виклад теоретичного матеріалу супроводжується демонстрацією великої кількості наочного матеріалу, а саме: фотографіями мальованих дерев'яних виробів із провідних етномузеїв країни та власності громадян; давніми мальованими виробами з дерева (ікони, народні картини, фрагменти розпису); сучасними авторськими виробами родини Зацеркляних; курсовими роботами; дипломними роботами; кращими роботами студентів із методичного фонду кафедри; замальовками розписів, зробленими під час етнографічних експедицій; ілюстраціями з книг та періодичних видань; ілюстраціями з навчально-методичного посібника „Цей мальований світ”; проводяться екскурсії до Полтавського краєзнавчого музею та Галереї мистецтв; проводяться екскурсії на тематичні виставки з декоративно-ужиткового мистецтва в заклади культури міста; пропонується студентам відвідати етнографічні збірки та зробити етнографічні розвідки за місцем проживання.

У ході засвоєння теоретичного матеріалу студентів особливо цікавлять давні форми розписного мистецтва на території сучасної України. Велику увагу молоді митці приділяють розгляду орнаментики керамічних виробів трипільської культури. Студенти вивчають як цілісні системи декорування, так і окремі елементи, взаємозв'язок форм предмета та його оздоблення.

Студентів захоплює єдність способу життя та орнаментики трипільців, помічається велике значення для трипільського жителя кола. Колом розташовувалися житла в протомістах, круглими були вікна в будинках, округлими були елементи декору. Студентів підкорює мистецький бік трипільських розписів, вони помічають, що центральним у трипільському суспільстві був культ плодоріддя, а особливе місце належало жінці-матері. Також проводиться порівняльний аналіз мальованої кераміки Трипілля та зразків орнаментів на полтавських дерев'яних виробках XVIII–XX ст., де знаходять чимало спільного, як у складових елементах, у мотивах розписів, так і в символіці.

При вивченні історії українського народного розпису виробів із дерева увагу молодих художників привертає той факт, що деревообробництво на Полтавщині в недалекому минулому займало провідне місце серед інших видів людської діяльності, у тому числі, малярське оздоблення дерев'яних виробів. Значний інтерес становило питання типології декоративних дерев'яних виробів, яка охоплювала всі сфери людського побутування, у тому числі архітектурні деталі, меблі, посуд, дитячі іграшки, ікони.

Переважна більшість студентів зауважила, що в їхньому помешканні або у помешканні їхніх старших родичів (бабусь, прабабусь), є дерев'яні речі, оздоблені розписом, або з залишками розпису. Серед виявлених речей були скрині, ліжка, божниці, пастівники, народні картини та ін. Студентами було замальовано різні традиційні елементи розпису, а також традиційні мотиви, серед яких найбільше різноманітних „вазонів” та „безкінечників”. Також було виявлено, що в деяких студентів члени родини старших поколінь займалися різними видами діяльності, пов'язаними з розписом дерев'яних виробів.

Для студентів предметний світ розписаних дерев'яних виробів став більш реальним. Вони по-іншому стали дивитися на старі речі, які мали у власному побуті, почали цікавитися діяльністю членів родини, пов'язаною з оздобленням дерев'яних виробів та й народним мистецтвом взагалі.

Значний інтерес для студентів становить тема „Символіка розпису”, під час вивчення якої детально розглядаються основні традиційні елементи та мотиви розпису, їх походження, будова, еволюційні зміни, змістове призначення та розташування, цілісність оздоблення людського середовища. Студенти звертають увагу на те, що

основи орнаментики полтавських розписів на дереві було закладено ще в неоліті, і що найбільш розповсюдженими традиційними мотивами є „безкінечники” та антропоморфні „вазони”.

Під час теоретичного ознайомлення з розписами дерев’яних побутових виробів, демонстрації наочних матеріалів, екскурсії до музеїв та на тематичні виставки, у студентів виникає бажання практично оволодіти мистецтвом полтавського розпису, знайти сучасні форми застосування цього виду народного мистецтва.

Педагогічна технологія навчання полтавському розпису складається з 5 груп вправ різного рівня складності. На початковому етапі вивчення основ полтавського розпису необхідні: міцний папір, простий олівець, гуашеві або темперні фарби, кілька різних за розміром та формою пензлів, склянка з водою, клей ПВА.

Перші 5 вправ присвячені вивченню вихідних плям та формотворчих мазків. Наступні вправи – виконання окремих важливих складових – „яблук”, квітів, листя, стебел, основи вазонів.

Ще один важливий етап у вивченні основ полтавського розпису – малювання традиційних мотивів („безкінечник”, „три квітки”, „квітуча гілка”, „віночок”, „вазон”). Далі – освоєння більш складних завдань – ескізів розпису дерев’яних форм (тарілки, пасківника, дитячої іграшки). Обриси орнаментальної композиції обумовлені формою дерев’яного виробу. Досконально оволодівши технікою виконання вихідних плям, основних формотворчих мазків, простих і складних елементів, традиційних мотивів, композиційних схем на папері, й відчувши в собі сили й натхнення студенти переходять до оздоблення побутових виробів з дерева, які слугують основою для розпису та відзначаються великою різноманітністю форм, розміру, кривизни та округлості декорованої поверхні.

Отже, поглиблене вивчення студентами символіки полтавського художнього розпису дерев’яних виробів сприяє формуванню національного світогляду, розвитку творчої особистості, усвідомленню багатоманітності світової культури і відчуттю власної унікальності, слугує засобом пізнання самого себе та довкілля, значно підвищує рівень професійної майстерності майбутніх вчителів образотворчого мистецтва та якість мистецьких творів.

Подальшу дослідницьку роботу доречно спрямувати на поповнення бази даних традиційних елементів, мотивів полтавського художнього розпису та їх ретельне вивчення шляхом активізації пошукової роботи та етнографічних розвідок.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Гуменна Д.* Минуле пливе в прийдешнє / *Д. Гуменна.* – Нью-Йорк : Об’єднання Українських Письменників «Слово», 1978. – 237 с.
2. *Мифы народов мира.* Энциклопедия : в 2-х т. Т. 1 / Гл. ред. *С. А. Токарев.* – М. : Наука, 1997. – 650 с.
3. *Мохірева Ю. А.* Цей мальований світ : навчально-методичний посібник / *Ю. А. Мохірева.* – П. – К. : Афіша, 2003. – 48 с.
4. *Пошивайло І.* Космосимволізм мистецького бачення / *І. Пошивайло* // Артанія. – 1999. – № 5. – С. 15–16.
5. *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян: монографія / *Б. А. Рыбаков.* – М. : Наука, 1994. – 638 с.
6. *Рудницька О. П.* Педагогіка : загальна та мистецька : навчальний посібник / *О. П. Рудницька.* – Тернопіль : Богдан, 2005. – 360 с.
7. *Сосенко К.* Культурно-історична постаць староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечора: [репринтне видання] / *К. Сосенко.* – К. : СІНТО, 1994. – 282 с.
8. *Чижевський Д.* Нариси з історії філософії на Україні : монографія / *Д. Чижевський.* – К. : Обрій, 1992. – 182 с.

9. *Шахрай В.* Щодо пізнання світогляду українців / *В. Шахрай* // Арганія. – 1999. – № 5. – С. 20–21.

10. *Щербаківський В.* Українське мистецтво : вибрані неопубліковані праці / *В. Щербаківський*. – К. : Либідь, 1995. – 250 с.

Юлія Мохирева

ИЗУЧЕНИЕ СИМВОЛИКИ ПОЛТАВСКОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ РОСПИСИ БУДУЩИМИ УЧИТЕЛЯМИ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА

Исследован процесс изучения символики полтавской художественной росписи будущими учителями. Представлены традиционные орнаментальные мотивы росписи: «бесконечник», «веночек», «вазон» и др.

Ключевые слова: мировоззрение, символика, художественная роспись.

Julia Mohireva

STUDYING OF THE POLTAVA ART PAINTING SYMBOLS BY THE FUTURE TEACHERS OF THE FINE ARTS

The process of the learning of the Poltava's art painting symbol by the future teachers is investigated. The traditional ornamental motives of the painting are presented: "infinity", "wreath", "vase" and so on.

Key words: world outlook, symbol, art painting.

Одержано 5.03.2009 р., рекомендовано до друку 28.04.2009 р.